

шњих послова у Београду и све подручне полициске власти да се у народу шири овај проглас и да је наређена најенергичнија потрага за онима који га растурају.

Испитивањем свједока у Окружном суду у Цетињу, средином октобра исте године, била је откривена сва безочност полициских органа у методу окривљавања појединих радника за растурање прогласа.

Ђоко Пејовић

НЕКОЛИКО АКЦИЈА КОМУНИСТА У ЦРМНИЦИ (1932—37)

Шестојануарска диктатура 1929 године задала је још један тежак ударац напредним демократским снагама у земљи, поготову Комунистичкој партији Југославије, коју је Обзномом 1920 и Законом о заштити државе 1921 натјерала у илегалност. Партија је и у овим условима остала досљедан борац у спровођењу свог програма. Диктатура је много утицала на рад Партије у Црној Гори. „Читав њен рад у току 1929, 1930 и 1931 године био је сведен, углавном, на прораду већ постојећег материјала у ћелијама и комитетима и на издавање летака о Првом мају и Седмом новембру, на исписивање појединих парола против диктатуре“, како наводи друг Блажо Јовановић у Извјештају о политичком раду ПК КПЈ за Црну Гору (стр. 12). Но и под овим условима партиски рад у Црној Гори почиње све више да се осјећа, а организације на терену повезују се са масама.

Активнији рад партиских организација у Црмници запажа се већ у 1932 години. Студенти и ђаци, који су се школовали у Цетињу, Подгорици, Београду и другим мјестима, помагали су у развијању живље партиске активности. У томе су се нарочито истакли Никола Р. Лекић,¹ Ристо Лекић,² Светозар Вукмановић, Блажо Орландић,³ Никола Никић⁴ и други. Већ у 1933 години формирано је неколико партиских ћелија: у Сеоцима, Брчелима, Подгору, Лимљанима, док 1934 год. партиске ћелије већ постоје у свим селима сем у Глухом Долу и неким мањим засеоцима. Партиску ћелију у Доњим Сеоцима формирао је у првој половини 1933 године Ристо А. Лекић, а сачињавали су је Зарија Лекић, Никола Лекић — сељак,⁵ Јово Дабановић и Петар М. Лекић. У циљу чвршћег повезивања са сеоском омладином Партија

¹ Погинуо 1 децембра 1941 године у бици на Пљевљима. Погинуо у НОР 14 VI 1943 у селу Миљевини, код Фоче. За народног хероја проглашен 10 VII 1953 године.

² Погинуо 7 јула 1943 године од домаћих издајника у Годину. Стријељан од окупатора после Јулског устанка 1941 године. Проглашен за народног хероја 10 VII 1952.

³ Погинуо у НОР.

је настојала да преко спортских и других организација јаче развије своју дјелатност. У Горњој Црмници био је оформљен клуб „Путник“, у коме се окупљала напредна омладина из Брчела и Подгора. У погледу идеолошког уздизања чланова Партије разрађиване су поједине брошуре, леци, новине (*Пролетер* и др.), чланци и сл. На Цетињу је 1935 године почео изlazити *Удар*, орган ПК КПЈ, који су и у Црмници користили и разрађивали. *Удар* је излазио до провале 1936 године, а уређивао га је углавном Никола Лекић. Све је ово помогло брзом омасовљавању партиских организација у Црмници. Како су се у Црмници осјећале, ту и тамо, посљедице 1918 године, сукоб бјелашко-зеленашки, то је Партија и у том правцу предузела мјере како би се ти елементи мржње отклонили. Тих елемената било је донекле у односима омладине Горње и Доње Црмнице, што је могло претстављати једну од сметњи у раду Партије на развијању класне свијести код омладине и отклањању појединих негативних појава које су потицале из племенско-братственичких и сличних схватања.

Већ 1932 године Светозар Вукмановић радио је у Подгору на ширењу комунистичких идеја. Његов боравак у Подгору у 1932 години доста је користио на окупљању омладине и њеном васпитавању, разбијању соколске организације и сличном.

Дјелатност комуниста у Црмници забрињавала је власт, која је на све могуће начине настојала да им омете акцију. Она предузима гоњења, хапшења и застрашивања, рачунајући да ће тиме спријечити сваку акцију отпора. Полиција је будно пратила поједине комунисте. Ево једног документа из кога се види како полиција обавјештава Банску управу о дјелатности Николе Р Лекића, који је већ у то вријеме био добро познат полицији по комунистичкој активности у Цетињу, Подгорици, Бару, Улцињу и другим мјестима. Управа полиције на Цетињу, под пов. бр. 1395/34 од 1 новембра 1934 године, извјештава Банску управу о сљедећем: „Никола Лекић, чиновник филијале Државне хипотекарне банке на Цетињу, води се у списку комуниста ове управе, а у целом грађанству је због својих веза које на Цетињу одржава познат као комунистички настројена особа. Он на Цетињу не долази у додир нити се дружи са себи равним државним службеницима, него се стално виђа у друштву радничке класе и експонираних комуниста“.⁶ (Управа полиције у овом акту узима као гријех Лекићу и то што не носи црни флор као обиљежје жалости за погинулим краљем Александром, што је требало да носи сваки државни чиновник.) Из два каснија документа, почетком 1936 године, види се да један полицијски агент стално прати кретање и рад Н. Лекића. Он извјештава Управу полиције у Цетињу: „Дана 15 фебруара 1936 године у 8,45 часова аутом бр. 7/505 из Цетиња према Ријеци Црнојевића отпутовао је Никола Лекић, познати

комунистички агитатор и један од вођа цетињских комуниста. О његовом одласку извештена је телефоном жандармериска станица (примио жанд. поднаредник Марић) у Р. Црнојевића са молбом да истога стави под надзор и да извести ону успутну станицу куда ће Лекић даље кренути⁷. Исти полицијски агент извештава Управу полиције 27 фебруара да је Лекић отпутовао „са редовитом ауто-буском линијом Цетиње — Улцињ“⁸. Из ових података се види да је Лекићева активност озбиљно забрињавала полицију. Лекић је својим радом у периоду 1932 — 37 много допринио учвршћењу и омасовљењу партиских ћелија и јачању партиског рада у Црмници.

У Црмници је до 1932 године било пет општина, и то: Брчело — Подгор, Глухи До — Сотонићи, Дупило — Вир, Бољевићи — Лимљани и Сеоца — Крњице. Већ од 1929 г. ради се на томе да се ових пет општина споје у једну — Црмничку општину. То је спроведено 26 јуна 1932 год. и сједиште Црмничке општине постао је Вир. Претсједника и одборнике поставиле су управне власти без избора. За претсједника новоформиране општине постављен је дотадашњи претсједник Општине Дупило — Вир Филип Вујовић. Општински избори одржани су у љето 1933 године. На овим изборима на листи опозиције кандидовао се Саво Ђоновић,⁹ који је претстављао лијево крило опозиције. Владину листу заступао је дотадашњи претсједник Општине Филип Вујовић. Још су истакли своје листе Андрија Вукосавовић,¹⁰ као опозициони кандидат, Лука Ђуровић¹¹ и Саво Вучичевић. На изборима је продро кандидат владине листе Вујовић, који је добио нешто преко 600 гласова. Друга два кандидата добила су врло незнатан број гласова. Кандидати на листи опозиције добили су око 600 гласова — Ђоновић преко 400, а Вукосавовић око 200 гласова. Ово говори о томе да је Партија у Црмници у 1933 години претстављала озбиљну снагу и имала велики утицај на масе. Слабост Удружене опозиције на овим изборима била је у томе што није истакла само једног кандидата. У том правцу партиска организација је могла више да уради, јер се баш ту испољила некомпактност између Горње и Доње Црмнице.

Послије фебруарских догађаја 1935, у којима је погинуо студент права Мирко Срзентић, са Београдског универзитета одведен је у концентрациони логор код Вишеграда један број студената. Када је јавност дознала о положају под којим живе студенти у вишеградском затвору, почели су протести и демонстрације, са захтјевом да се студенти пусте на слободу. У Црној Го-

Исто, бр. 3566, V 26—20/36.

⁸ Исто, бр. 3689, V 26—21/36.

У току НОР био је изразити непријатељ Револуције.

¹⁰ У НОР сарађивао са окупатором и отступио са њим.

У току Народне револуције сарађивао са окупатором.

ри биле су организоване демонстрације које су изведене 18 фебруара 1935 године на Цетињу и другим мјестима. Велики број демонстраната полиција је касније ухапсила. Из Црмнице је било ухапшено око 10 демонстраната. Приликом хапшења полиција им је одузела новац, налив-пера, перорезе и друге предмете који служе за личну употребу. Затворенике су у затвору подвргли мучењу, да би од њих изнудили признање, али све то није помогло. Комунисти су у затвору организовали штрајк глађу који је трајао 7 дана. Због штрајка и негодовања јавног мњења власти су биле присиљене да их пусте из затвора, а неке да предаду суду. Управа полиције на Цетињу 11 априла 1935 године, под пов. бр. 474/35, скреће пажњу начелнику Среза барског „... да би требало извршити претрес код свих комуниста који су 13 фебруара учествовали у демонстрацијама, као и студентима који су протерани из Београда код својих кућа. О резултату претреса молим да се овој Управи поднесе извештај“.¹²

При пуштању из затвора учесника у демонстрацијама полиција многима од њих није вратила отете ствари и новац. Она је чак преко општина тражила да исплате трошкове за вријеме док су били у затвору. Због његове интересантности наводим овдје један докуменат који се односи на присилно извршење наплате 306 динара од Блажа Јошова Орландића, који је био ухапшен у Цетињу послје фебруарских демонстрација. Начелник Среза барског, З. Прелевић, под пов. бр. 1892 од 27 VIII 1936 године, извјештава Управу полиције у Цетињу о сљедећем: „Дана 7 VIII 1936 године Орландић Блажо, студент права¹³ из Сеоца, поднео је преко свога оца Орландића Јоша, Управи Општине црмничке претставку следеће садржине:

„Управа Општине Црмничке — Вир

Примио сам рјешење те Управе под број 2551/35 које се односи на присилно извршење наплате од динара 306 (трисотинешест) са трошковима по тражењу Управе полиције — Цетиње.

Прије него орган те општине изврши пленидбу желим да скренем господи из општине и полиције пажњу на следеће:

1. Приликом мог хапшења на Цетињу иза познатих демонстрација 18 фебруара органи управе полиције отели су ми из чепа сто (100) динара, једно американско наливперо, које ми је било поред осталог реликвија у вредности од 150 (сто педесет) дин., перорез у вредности од динара 30 (тридесет), један кожни опасач у вредности 10 дин. Укупна вредност 290 (двестадеведесет) дин.

¹² Архив ЦК СК Црне Горе, бр. 4212—V 2а—5/35.

¹³ Нетачно стоји да је студент права — Блажо Орландић, студент медицине.

Приликом изласка из затвора стрпали су ме у аутомобил, а полициски писар Маркушев рекао ми је како ће ми те ствари упутити преко оштине. — Слагао је. — По законима ове земље полиција нема право да пљачка људима новац и остале предмете који служе за личну нужну употребу а не служе као корпус деликти.

На основу предњег изјављујем:

1. Нећу два пут плаћати иста „дуговања“.
2. Одупрећу се сваком покушају пљачкања имовине мојих родитеља коју су они крвљу и знојем стекли. — Блажо Орландић, с. р.“

Предње част ми је доставити с молбом ради знања уз извјештај да сам оригиналну претставку упутио Државном тужиоцу Цетиње ради даљег законског прогона и именованог оптужио за дело из чл. 4 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, §§ 127 и 130 Кривичног закона.

Част ми је напоменути, да је Орландић Блажо познат као комуниста и као овакав учествовао је у неколико недозвољених подвига, демонстрацијама на Цетињу 18 фебруара 1935 године и осталим подвизима који су се од овог времена дешавали на територији Среза барског.

Именовани је тражен од органа из Дубровника и налазио се извесно време ван домања власти. О предњем је извештена Краљ. банска управа Зетске бановине — Цетиње.¹⁴

Срески начелник у Бару није се задовољио тиме што су учесници у демонстрацијама на Цетињу провели у цетињском затвору по два мјесеца, већ је неколико њих позвао у Бар и поново их затворио.

За мајске изборе 1935 године на Јевтићевој листи за Барски срез кандидовали су се Ђуро Чејовић и др Филип Добричић, а на листи Удружене опозиције Никола Ђоновић. У изборној кампањи Партија је започела живу агитацију у корист претставника листе др Мачека — Николе Ђоновића. У периоду предизборне кампање Партија је организовала неколико предизборних митинга: на Виру, у Бару и Петровцу, који су били масовни и потпуно успјели. На овим митинзима у корист опозиционог кандидата говорили су Бошко Стругар,¹⁵ Светозар Вукмановић, Никола Ђоновић и други. Партија на овим изборима није иступила самостално због Горкићевих директива, те је подржавала листу Удружене опозиције. На митингу у Виру присуствовали су и другови из Ријечке Нахије са заставом и транспарентима на којима су биле исписане пароле против режима Јевтићеве владе. Ондашњи срески начелник био је забринут због масовности зборова и дјеловања Партије, о чему је извјештавао старије органе и

¹⁴ Архив ЦК СК Црне Горе, бр. 3761—V 25—39/37.
Стријељан на Цетињу 5 августа 1942 године.

тражио у том правцу помоћ. Полиција је пред изборе извршила хапшења истакнутих комуниста у Црмници, као Лекића Николе и Риста, плашећи се њихове дјелатности у предизборној агитацији. Уочи самих избора, по наредби бана Зетске Бановине, начелник Управног одјељења под пов. II број 1905, од 3 маја 1937 године извјештава управника полиције на Цетињу да „начелник Среза барског депешом пов. број 892 доставља сљедеће: „На Цетињу су дата комунистима из Црмнице упутства за демонстрације под изговором да се тражи пуштање у слободу код Управе полиције на Цетињу притворених Лекића. Најприје би провоцирао један од непримљених кандидата радећи тек да оштети владину листу у корист Ђоновића, који последњих дана особито у Црмници стоји доста слабо. Мере сам предузео“.

Достављајући предње наређује се да се предузму све мере опрезности да до ових демонстрација не дође“.

На полеђини овога акта, под датумом 4 V 1935 године, пов. број 605, дакле дан пред изборе, стоји да су „Лекић Ристо и Никола пуштени на слободу, потребне мере предузете“.¹⁶

Ето колико је срески начелник имао јасну слику уочи избора о стању у Црмници, за које извјештава да кандидат на листи опозиције Ђоновић „стоји доста слабо“. Међутим, резултати избора показали су да је режим у Црмници био итекако омрзнут. У Сеоцима, на примјер, владин кандидат Чејовић добио је свега два гласа. Ни у многим другим селима није прошао боље. Резултати избора најбоље показују колики је успјех постигла Партија у окупљању маса, које су у Црмници претежно гласале за кандидате на листи опозиције. Никола Ђоновић добио је у Црмници преко 1.300 гласова, док је Чејовић, носилац Јевтићеве листе, добио око 70 гласова, а др Филип Добричић око 50 гласова. Дакле, апсолутну већину у Црмници добио је кандидат опозиције, што је огромна заслуга Партије, која је, с обзиром да није могла иступити самостално, радила на томе да бирачи гласају за кандидата Удружене опозиције. Ако се овоме још дода да је гласање било јавно, може се добити јасна слика какве је резултате за кратко вријеме Партија постигла у Црмници. Резултате избора донијела је *Слободна мисао*, према којој је у Барском срезу Чејовић добио 3.149, Добричић 1.103, а Ђоновић 2.170 гласова.¹⁷

За изборе 1935 године поред владине листе Б. Јевтића и опозиционе листе В. Мачека постојале су још три кандидационе листе, међу којима и листа Југословенске народне странке („борбаци“), с носиоцем Светиславом Хођером. У циљу предизборне аги-

¹⁶ Исто, бр. 3418, V 2а—11/35.

¹⁷ *Слободна мисао*, бр. 16 од 12 маја 1935. Из овога се види да је Јевтићев кандидат Чејовић добио већину гласова у оквиру среза; забиљежених података о резултатима избора у Барском срезу по општинама нема, па су горње цифре наведене по сјећању савременика.

тације Хоћера је покушао да у Бару одржи говор, али је у томе био спријечен. Када је покушао да говори, из масе народа био је засут јајима. У овој акцији било је и пуно другова комуниста из Црмнице. Хоћера је намјеравао да одржи говор и у Петровцу, али ни тамо није успио. Група демонстраната Црмничана, која је учествовала у демонстрацијама у Бару, пребацила се једним колима у Петровац и у друштву са друговима из Петровца спријечила Хоћеру да одржи говор. Тако је прошао С. Хоћера, вођ ЈНС, у Бару и Петровцу, захваљујући добро организованој акцији од стране комуниста.

Снага и углед Партије у Црмници много су порасли 1935. године. У најмањем сукобу који би био изазван од стране жандарма или полиције Партија је била у стању да окупи огромне масе у циљу демонстрација, предизборних митинга и сличних акција. У вези с тим карактеристичан је и овај догађај. Једног петка (када је пазарни дан на Виру), финансиски органи ухватили су Блажа Косовића, сељака из Лимљана, и стражарно га спровели у Финансиски одјељак због тога што су му нашли кутију дувана, шверца. Финанси су почели Косовића, пошто су га везали, да туку. Ово је примијећено, и револтирана маса са неколико комуниста упала је у Финансиски одјељак да спријечи бездушну премлаћивање поменутог Косовића. Он је отет из њихових руку, а 11 финанси, колико их је било, разоружано. Када је маса упала у одјељак, два финанси побјегла су на кров зграде и скочила у ријеку, док су остали били изгурани на улицу. Њихово оружје (11 пушака и један пушкомитраљез) и други предмети побациани су кроз прозор на улицу (касније су те ствари предате Општини), а пиштоље су демонстранти задржали за себе. Такође је спаљена читав архива. Када су о овом догађају сазнали жандарми, чија је станица била на Бесцу, око 500 метара далеко од Финансиског одјељка, они су у јачини једног вода покушали да притекну у помоћ финансиским органима, али у томе нијесу успјели. На мосту који спаја Вир са Бесцем маса народа предвођена комунистима створила је живи зид и ставила до знања жандармима да без силе не могу проћи, а ако је употрејебе — узвратиће им с истом мјером.

Од обнављања Партије у Црмници 1933 године постигнути су значајни резултати, како на њеном омасовљавању тако и у извођењу низа успјелих акција. Комунисти иступају све смјелије, са више искуства, имајући увијек уз себе апсолутну већину народа. Умјесто пет хелија које су постојале у 1933 години, у 1935 њихов број се попео на 14. Белије су постојале у селима: Крњице, Сеоца, Годиње, Бољевићи — Вир, Дупило — Попратнице, Бријеге, Брчели, Лимљани, Томићи, Глухи До и Подгор. Бројно стање чланова Партије у ово вријеме могло се кретати негдје између 50 и 60 чланова. Снага Партије с једне и њена популарност с друге стране била је до те мјере јака да су у селима

режимски људи били готово посве изоловани од народа. То је пружало моралну снагу Партији, која је и поред најжешћег терора који је бјеснио у земљи хватала све јаче позиције у народу.

У 1935 години у Црмници су одржана два врло успјела збора. На митингу под Капом Лимском присуствовало је око 400 — 500 лица, претежно омладине, из читаве Црмнице. На митингу је говорено о потреби и значају оснивања Народног фронта, о припремама извођења других акција, што чвршћем повезивању омладине и народних маса са Партијом. Прочитана су и два реферата Тореза и Тољатија. Према сјећању неких другова који су митингу присуствовали, говорио је Владимир Поповић. На митингу је такође истакнута опасност од фашизма, који је био почео хватати коријене у нашој земљи. Овај митинг је одржан средином 1935 године.

По свом значају истиче се збор који је одржан на Виру 23 августа исте године, на којему су говорили Никола Ђоновић, опозициони кандидат на листи др Мачека, и Светозар Вукмановић у име комуниста. Учесницима збора дијељен је летак ОК КПЈ у којему се Црмничани позивају да ступе у заједничку борбу против буржоазије. На збору је прочитана резолуција од 19 тачака којом се тражи амнестија политичких криваца, укидање Закона о заштити државе, слобода штампе, збора и удруживања, скраћење радног дана, повећање надница, отварање нових радова итд. Збору је присуствовао велики број Ријечана који су дошли са црногорским ратним барјаком на којему је било исписано „Сви у црногорски Народни фронт слободе“. Жандармерија није предузимала мјере да онемогући збор, те је он био завршен без инцидената. О учествовању Ријечана на овоме збору извијештен је био начелник Среза цетињског од жандармериске станице у Жабљаку. Уз акт жандармериска станица доставља и имена 20 учесника на збору.

Година 1936 била је врло бурна. Масовне демонстрације, неколико штрајкова, сукоби са жандармима и проливање крви, Белведерски догађај и други догађаји — били су опомена режимској власти и њеним људима у Црмници. Партиска организација је била већ толико јака да је имала иницијативу у својим рукама. Значајне акције у то вријеме биле су демонстрације изведене на Виру 6 марта 1936 године. Демонстрације су одржане поводом мучења похапшених комуниста у Дубровнику и другим затворима. Демонстранти су одлучно тражили да се ухапшени другови пусте на слободу, да се прекине са мучењем и премлаћивањима која су вршили агенти и полиција. Ове демонстрације су биле масовне и добро организоване, што је жандармерију на Виру озбиљно забрињавало те је већ истог дана предузела мјере у циљу хапшења комуниста и осталих сумњивих лица која су учествовала у демонстрацијама. Жандармериска станица на Виру

под пов. бр. 140 од 6 III 1936 године о овим демонстрацијама извјештава Државно тужиоштво на Цетињу: „... дошли су око 16 ха пред хотел Црмницу Бошковић Љуба и то: Шољага (Јаза), Стево, кројачки радник у Виру, Дабовић (Ђура) Павле, Мартиновић (Коста) Иво, Мистовић (Марка) Божидар, Поповић (Илије) Вуко, Ашик О. Осман, Рајковић Велиша, Вукославчевић (Митра) Никола, као и већи број лица склоних комунизму који се у моменту нијесу могли препознати гдје су одмах почели пјевати: „На кравом Бесцу граду црвени се барјак вије“ Бесац је мјесто гдје се налази касарна ове станице. Пјевајући су дошли до на средину пјаче гдје се је истакао Вукославчевић (Митра) Никола, те је са јаким гласом викнуо „Доље краљ Петар“, што су сви напред поменути поновили више пута — доље. Иза овога чуо се је глас Ашика О. Османа „Доље круна, доље капиталисти, живели радници, живео пролетаријат, живео комунизам“, што су именовани поновили више пута — доље!... а сви су имали црвене машини тим је дао Шољага Стево, кројачки радник из Вира, а око истих се је била сакупила маса народа која се је налазила на пијаци а које је било око 400 особа...“¹⁸ Колико је важности жандармерија придавала овим демонстрацијама види се између осталог и по томе што већ истог дана обавјештава о томе Државно тужиоштво на Цетињу. Жандармериска станица на Виру предузела је истог дана мјере у циљу хапшења сумњивих лица и оних који су се истакли у демонстрацијама. У акту жандармериске станице демонстранти се терете да су вријеђали краља и државну власт, употребљавали вулгарне изразе, што је имало за сврху да осумњичени буду строже кажњени. Наредног дана жандармерија је похапсила већи број лица која су актом била осумњичена и терећена да су предводила масу народа у демонстрацијама. Стражарно су били спроведени на Цетиње и затворени. Два дана касније спроведени су Рајковић и Вукославчевић, који се такође терете да су учествовали у демонстрацијама на Цетињу. Жандармериска станица на Виру накнадно извјештава Окружни суд на Цетињу под пов. бр. 148 од 8 III 1936 године о њиховом учешћу у демонстрацијама, настојећи да их што више оптерети, приказујући их као главне учеснике у демонстрацијама. Ево извода из поменутог акта: „У вези пријаве ове станице пов. бр. 140 од 7 марта 1936 године под данашњим су ухапшени комунисти Рајковић (Ђура) Велиша из Буковика и Вукославчевић (Митра) Никола из Попратнице, оба Среза барског, бановине Зетске, због комунистичких демонстрација, интрига и увреда Њ. В. краља које се одиграло на дан 6 о. м. у пијаци на Виру ради чега се спроведе са молбом на надлежност. Са извјештајем да је Рајковић раније учествовао у нападу на главни одељак ФК у Виру те ломио пушке, а Вукославчевић је учествовао и у свим досадашњим

¹⁸ Државни архив — Цетиње, фасц. КЗП 55/36.

комунистичким демонстрацијама као и демонстрацији на Цетињу која се одиграла на дан 18 фебруара 1935 године“.¹⁹

Жандармериска станица на Суторману такође је пожурила да са свога терена (Лимљани, Глухи До) достави пријаве против оних који се терете за учествовање у демонстрацијама и да их спроведе на Цетиње. У пријави жанд. станице на Суторману достављене Окружном суду Цетиње под пов. бр. 161 од 19 марта 1936 године терете се да су учествовали у демонстрацијама на Виру 6 III 1936 године: Дрешкић Павле, Шаиновић Јован, Вукановић Перо, тежаци из Глухог Дола, Клисић Јубо,²⁰ Ђурановић Блажо, Цаковић Петар и Клисић Драгутин, тежаци из Лимљана.

Тако су жандармериска станице на Виру и Суторману доставиле пријаве Окружном суду на Цетињу против 19 лица, која се терете да су главни учесници у поменутих демонстрацијама од 6 марта. У изјавама које су дали жандарми као свједоци да су горепоменућа лица учествовала у демонстрацијама и дизала разне пароле, вријеђала краља и слично, уочава се тенденција изношења нетачних чињеница са циљем да оптерећени буду строже кажњени. Жандармериска станица на Виру, да би јаче документовале наводе изнијете у акту пов. бр. 140, позива се и на свједоке који су тога дана били на Виру, рачунајући да ће они свједочити у прилог њиховим наводима. Окружни суд на Цетињу тражио је преко жандармериске станице на Виру следеће: „Наредите и саопштите на потпис Буљумбашићу Махмуту, Прашљивићу Меду, Орландићу Гавру, Мијовићу Виду, Никачу Симу, Барјамовићу Бранку, Вожовићу Николи, сви из Вира, да се одмах јаве код овог суда потписатом“.²¹ Међутим, свједоци на које се позива жандармериска станица на Виру у својим исказима углавном износе податке који иду у корист оптужених. Један свједок наводи да је сједио у кафани, гдје је такође био и неки жандарм којега су звали Ацо. Он је био, како даље свједок наводи, у напитом стању, јер кад је устао тетурало се као пијан човјек. Он је у тако припитом стању изазвао свађу са неким младићима у кафани. На питање да ли су чули пјесму и пароле, свједоци (осим једног) кажу да су чули на пијаци да неки младићи пјевају неку пјесму, али нијесу разумјели коју. У вези са паролама изјављују да су чули из масе да је неко викнуо: „Доље шпијуни“ и да је група непознатих младића прихватила — „доље“ Међутим, један од свједока, општински пандур Симо Никач, у свом исказу терети оптужене, што се види из „Записника о испиту свједока“ (број КЗП 55/16) од 4 априла 1936 године. У његовом исказу између осталог стоји: „Одједном око четири сата послје подне од кафане Љуба Бошковића упутила се једна маса народа

¹⁹ Исто.

²⁰ Погинуо у партизанима 1942 године.

Државни архив на Цетињу, фасц. КЗП, 55/36.

од једно 15 особа. Ова лица кренула су у правцу чесме на Виру и почели викати ове изразе које сам ја чуо: „Доље Југославија, доље капиталисти, да живи радништво и да суди радништво, живјела Совјетска Русија, живјели комунисти“, које ријечи сви присутни понављаху. Међу тим лицима која ово изговараху и викаху познао сам својим очима ова лица: Ашика чије презиме или име не знам већ га овако зову, Шољагу Степа, Лековића Велимира,²² који дођећи рече нешто викачима, али што то ми није познато, Мартиновића Ива, Кадића Михаила, Мистовића Божицара, Вука Поповића и Дабовића Павла. Остала лица нијесам могао познати јер су ми лично непозната те изјављујем да не познајем Вуко-славчевића Николу и Рајковића Велишу...“²³ Из саслушања оптужених, која се налазе у Државном архиву на Цетињу, види се да ниједан од окривљених није признао чиме је био терећен. По сјећању Степа Шољаге, учесника у поменутих демонстрацијама, марта мјесеца 1936 године у цетињском затвору био је 51 Црмничанин, међу којима и неколико жена. Пошто нијесу задуго били изведени пред суд, организован је штрајк глађу. Штрајк је трајао 7 дана. Ово је убрзало њихово пуштање из затвора те су се са слободе бранили. Суд их је на основу поднијетих пријава теретио да су „осумњичени починили кривична дела предвиђена у члану 1 бр. 1 и 2 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави“.²⁴ Пред Окружним судом на Цетињу оптужени су одлучно одбили све чиме су терећени. Услед исказа свједока и недовољних доказа, Суд је био принуђен да обустави даљи кривични поступак против осумњичених. Послије годину дана, након низа саслушања, кад напокон Суд није могао установити „кривично дело“ којим се терете, државни тужилац на Цетињу, у акту број 128/36 од 23 фебруара 1937 године, изјавио је „да нема основа за даље гоњење осумњичених...“²⁵

Почетком 1936 године дошло је до провале партиске организације у Црној Гори. До провале је дошло због слабог држања неких чланова Партије, међу којима и два члана ПК, који су пред полицијом „откривали све везе у свим партиским организацијама“ (Извјештај о политичком раду ПК КПЈ за Црну Гору). Провала је почела првих дана марта, послије првих хапшења која су извршена у Цетињу. Провала је имала посљедица и у Црмници. Откривене су партиске организације и неколико комуниста. Начелници срезова добили су повјерљива упутства да изврше хапшења комуниста са свога подручја, до чијих је имена полиција већ била дошла. Жандармерија је настојала да хапшења изврши што прије, како би осујетила демонстрације до којих

²² Издао нашу земљу и Партију 1948 године и пребјегао у Албанију.

²³ Државни архив — Цетиње, навед. фасц.

Исто.

Исто.

је могло доћи сваког дана и у сваком мјесту Црне Горе. Што се тиче Црмнице, жандармерија је имала горко искуство у вези са поменутиим демонстрацијама од 6 марта. Жандармериска станица на Виру добила је наређење од средског начелника у Бару да се ухапсе Лекић Андрије Ристо и Вукмановић Ива Васо. Петнаестог марта жандармериска патрола, у којој је било, према казивању неких очевидаца, око 12 жандарма, пошла је за Подгор да ухапси Васа Вукмановића. Око 3—5 сати ујутру жандарми, са којима је био и сеоски кмет, опколили су кућу Васа Вукмановића. Не знајући да кућа има два улаза, осигурали су само један, што је омогућило да Вукмановић избјегне хапшење, иако се у тренутку кад су жандарми залупали на врата налазио у кући. Кад се у селу сазнало да су жандарми дошли да ухапсе Вукмановића, окупили су се сељаци с намјером да, уколико буде ухапшен, интервенишу и да га отму жандармериској патроли. Пошто је Вукмановић успио да побјегне кроз други излаз, до сукоба са жандармеријом није дошло. Послије неуспјеле акције патрола се вратила у Вир. Већ сјутрадан јаче жандармериске снаге (32 жандарма) поново су дошле у Подгор, ухапсиле Васова брата и спровеле га на Вир, али је он ускоро био пуштен.

Друга жандармериска патрола, коју је сачињавало шест жандарма, пошла је у Сеоца „да спроведу Лекића А. Риста од његове куће до Вира, а по наређењу начелника Среза барског“ (пов. бр. 496/36). Већ 18 марта о догађају у Сеоцима начелник среза обавјештава државног тужиоца на Цетињу актом пов. бр. 507/36: „Према надлежном наређењу патрола жандармериске станице у Виру имала је стражарно привести Лекића Андрије Риста из Доњих Сеоца, Општ. црмничке, те је на дан 15 III 1936 патрола од 6 жандарма пошла и Лекића у његовој кући пронашла.

Одмах чим је патрола изашла на улицу прво је на жандарме напао именовани Лекић а потом и остала организована маса. . . Потом су 5 рањених и повређених жандарма оступили у правцу оближњег брда Гомионице, па пошто су прешли, опет су на њих напали неки сељаци са пушчаном борбом али су се жандарми одржали те су сељаци отступили и овдје је рањен по други пут још један жандарм. Рањени жандарм Марјановић још у селу издвојио се и сам одбјегао у правцу Крњица, где му је указана помоћ и пренет чамцем. . .

На страни сељака села Д. Сеоца, у овој борби страдали су учесници и то на месту је остао мртав Лекић Јошов Видо, тешко рањен и од рана у болници умро Лекић Луке Перова Шпиро и рањени Лекић Јоков Марко и Лекић Лукина Станица, који су у болници на Цетињу.

Досадашњим извиђајем, наставља даље, на лицу мјеста установљено је да су напад на жандарме извршили следећи

кривци (у акту слиједе имена њих 21 на броју).“²⁶ Извјештај Управе полиције бану Зетске Бановине наводи како је у овом „нападу“ на жандармериску патролу учествовало „по прилици 100 људи објеге пола“, што је такође нетачно.

Извјештај среског начелника као и извјештај Управе полиције не дају потпуну ни правилну слику о догађају који се одиграо у Сеоцима 15 марта, па је потребно изнијети још неколико елемената који ће расвијетлити догађај у цјелини (о овоме је узгредно писао и друг Батрић Јовановић у *Побједи* од 15 јуна 1958, али је догађај доста произвољно обрадио, служећи се подацима из друге руке).

Као што је већ речено, жандармериска патрола од шест жандарма дошла је 15 марта у кућу Риста Лекића и саопштила му да имају наређење да га стражарно спроведу у Вир. Кад су га извели из куће, већ се неколико сељака — мушкараца и жена — било окупило пред његовом кућом, с намјером да не дозволе да буде одведен. Ристо се окренуо према жандарму који га је спроводио (неки жандарми су били око куће) и упитао га: „На основу чега ме хапсите?“ У том моменту он је зграбио једном жандарму пушку. Тада су интервенисали и остали жандарми, што је дало повода сељацима који су ту били да ступе у одбрану Лекића. Тако је настала борба између шест наоружаних жандарма и голоруке групе сељака који су, изазвани поступком жандарма, притекли у помоћ ухапшенима. Према томе нетачна је констатација у пресуди Окружног суда у Подгорици бр. КЗП 61/37 од 19 априла 1937 године: „да су дана 15 марта 1936 године у Сеоцима ујутро између 5 и 6 сати по претходној припреми напали са револверима, пушкама, косијерима, моткама и другим предметима на жандармериску патролу... и у том нападу употребом силе отели Риста А. Лекића, а жандарме разоружали, испребијали их и покушали ватреним оружјем да лише живота.“ Када су жандарми употријебили оружје пуцајући у масу, људи су јуришали на њих. Сељаци су, у одбрани, употријебили мотке, косијере и друге предмете, а жене су се цјепаницама бориле са жандармима. Жандарми су имали и једног пса вучјака, који је сељацима био тежи од свих шест жандарма. Једночасовном борбом сељаци су омогућили Ристу Лекићу да избјегне хапшење. Жандарми су заиста били испребијани и искрвављени, а један рањен из ловачке пушке. Отете су им двије пушке, а неки су се и без капа вратили у Вир. Међутим, унапријед организоване и смишљене акције за напад на жандарме од стране сељака није било. Они су били нападнути и морали су се бранити. На мјесту борбе погинуо је Видо Лекић, а смртно је рањен Шпиро Лукин Лекић, младић од непуних 16 година. Он се био ухватио у коштац са једним жандармом и зграбио му пушку за цијев, с намјером

²⁶ Исто.

да му је отме. Тада је жандарм потегао за обарач и смртно га ранио. Наредног дана (16 III 1936) Шпиро је умро у Војној болници на Цетињу. Тако су жандарми пролили невину крв у Сеоцима.

Жандарм Марјановић, који се издвојио од патроле и побјегао у правцу села Крњица, пребацио се до Вира и саопштио шта се догађа у Сеоцима. Тада је жандармериска станица у Виру послала јака појачања патроли у Сеоца. Жандарми су пошли у правцу Годиња, с намјером да дођу у Сеоца. Међутим, сељаци из Годиња, предвођени комунистима, пресрели су их и ставили им до знања да преко терена њиховог села неће, по цијену живота, дозволити да пођу у Сеоца. Жандарми су, плашећи се да би могло доћи до сукоба са Годињанима, били присиљени да се врате. Тако је одлучан став Годињана спријечио да петорици жандарма у Сеоцима дођу појачања. Они су затим чамцем, преко Скадарског Језера, успјели да се пребаце на подручје Сеоца и да омогуће патроли која се тамо налазила да се врати у Вир. Кад се патрола, послје извршеног злочина у Доњим Сеоцима, повлачила преко брда Гомијенице, напали су их сељаци из Горњих Сеоца, не дозволивши им да преко њиховог села отступе, већ су морали кроз беспутно брдо, по оштром камењару, да се повлаче према језеру. Приликом овог злочина у Сеоцима жандарми су сељаке вријеђали, називајући их разним погрдним именима, што се види и из пресуде Окружног суда у Подгорици, гдје је између осталог записано да су жандарми некоректно вршили службену дужност „јер су прије спровода Лекића Риста вријеђали“ сељаке, називајући их стоком и свим погрдним именима.

Наредног дана (16 марта) јаке жандармериске снаге из неколико станица (рачуна се да их је било преко 100) извршиле су блокаду села Сеоца. И тог дана жандарми су испољили свој бијес над Сеочанима пријетећи да ће они уразумити сељаке — бунтовнике и комунисте због изгреда према органима власти. Неколико Лекића било је тога дана ухапшено и одведено на Вир. У жандармериској станици на Бесцу они су били бездушно испребјани од жандарма, а касније су спроведени на Цетиње. Стање у Црмници било је критично и сваког момента је могло доћи до озбиљних догађаја.

Оптужница је теретила 18 Лекића, једног Орландића и једног Дабановића да су учествовали у „нападу“ на жандармериску патролу 15 марта, када су хтјели да спроведу Риста Лекића. Државни тужилац одустао је од оптужнице против окривљеног Лекића Томова Лаза, усљед недостатка доказа. Остали деветнаесторица изведени су пред суд и осуђени — Лекић Марко на једну годину дана, Лекић Раде на пет мјесеци, деветорица на по четири мјесеца затвора, а осморица су пуштени на слободу. Послије догађаја у Сеоцима Ристо Лекић је прешао у илегалност, а затим се пребацио у Албанију, гдје је остао извјесно вријеме. Краљевска банска управа предузела је мјере да се Лекић ухвати. У том

смислу обавијештена је Управа полиције на Цетињу актом пов. II бр. 2.360 од 30 марта 1936: „Лекић Ристо студент права познати комуниста из села Сеоца Среза барског побегао је испред патроле жандармериске станице у Виру 15 марта текуће године. Исти одговара за дело из члана 1 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. . . Наређује се хитно трагање за именованим.

У случају проналаска именованог спровести под јаком стражом Управи полиције на Цетињу“.²⁷

Међутим, Лекић се вратио у земљу неколико мјесеци касније и пријавио се Окружном суду на Цетињу 2 септембра 1937 године. На захтјев Државног суда за заштиту државе у Београду, Лекић Ристо и Лекић Р. Никола, који је такође био ухапшен, спроведени су у Београд 23 септембра 1937 године. Државни суд за заштиту државе у Београду потврдом од 25 XI 1937 године извјештава Окружни суд на Цетињу „да су примили у притвор Држ. суда за заштиту државе Лекиће“.²⁸

По наређењу начелника Среза, жандармериска патрола са Сутормана требало је да ухапси Клисића Љуба, који је такође био окривљен да је учествовао у демонстрацијама на Виру 6 марта. Жандармериска патрола од седам жандарма дошла је у Лимљане непосредно послје догађаја у Сеоцима, што је могло бити 17 или 18 марта, и пошла у правцу куће Ђурановића Николе. У кући су се тог момента налазили Љубо Клисић, поменути Ђурановић и један илгалац којег су у Црмници звали „Скако“.²⁹ Они су разговарали о догађају у Сеоцима и потреби припреме једног говора који је требало да одржи на погребу погинулих Лекића Никола Ђурановић. Сељак Саво Вукосавовић обавијестио их је да седам жандарма иду у правцу њих. Тробојно је радити брзо. Одлучено је да изађу у три разна правца. Један је имао да изађе на једна врата, други на друга, док је трећи искочио кроз прозор. Жандармериска патрола их је примијетила и отворила пушчану ватру на сву тројицу. Због неравног терена Ђурановић и „Скако“ успјели су да избјегну гоњење, те су се сви жандарми дали у потјеру за Клисићем. Присиљен пушчаном ватром коју су на њега отворили свих седам жандарма, Клисић се предао. Жандарми су га везали с намјером да га спроведу у жандармериску станицу Суторман. Појава жандарма и пуцање из пушака узбунило је сељаке. Знали су да су дошли да некога од комуниста ухапсе. Кад су примијетили да жандарми спровode везаног Клисића, ријешили су да то спријече. Започела је препирка са жандармима и протести због хапшења Клисића. У међувремену су придлазили и други сељаци, наоружани косијерима, вилама и штаповима, стављајући до знања жандармима да

²⁷ Архив ЦК СК Црне Горе, бр. 3591, V 26—34/36.

²⁸ Државни архив — Цетиње, нав. фасц.

²⁹ Марко Гргуровић, погинуо у НОР.

неће дозволити да Клисића спроведу у станицу Суторман. Ово је уплашило жандарме, па су, да не би дошло до сукоба, као претходна два дана, у Сеоцима, пустили Клисића и побјегли у правцу жандармериске станице Суторман.

Сјутрадан, у раним јутарњим часовима, јаке жандармериске снаге (око 120 жандарма) блокирале су село Лимљане. Почели су да претресају куће. Циљ им је био да ухапсе и спроведу Љ. Клисића, који се већ био склонио. Село је компактно стало у одбрану Клисића и сељаци изјављују да неће дозволити да га одведу, јер ће га жандарми убити, а да су они убице — показали су 15 марта у Сеоцима. Сељаци су захтијевали да жандарми напусте село, а да ће Клисић са куриром Општини поћи сам у жандармериску станицу на Вир ради саслушања. Даље су тражили да жандарми даду гаранцију да Клисића неће тући, јер ће у противном извршити напад на жандармериску станицу Вир. Ове услове жандарми су прихватили и празних руку вратили се из Лимљана. Клисић је сјутрадан пошао на Вир, пријавио се у жандармериску станицу, био саслушан и пуштен кући. Приликом саслушања жандарми су с њим лијепо поступали. Али, били су бијесни због отпора на који су наишли у Лимљанима, па су зато поднијели пријаве против шест Црмничана који су их, наводно, напали при вршењу службене дужности. Ови су били ухапшени и затворени у цетињски затвор. Због тога што их задуго нијесу извели пред суд, као што смо навели, ступили су у штрајк глађу, након чега су били пуштени да се са слободe бране. Послије догађаја који су се одиграли у Црмници у марту мјесецу, прешли су у илегалност Васо Вукмановић, Ристо А. Лекић и Никола Р. Лекић (посљедња двојица пребацила су се у Албанију). Стање у Црмници било је критично. Сваког момента могло је доћи до озбиљних догађаја. Била је једна врста „ратног стања“ између народа и до зуба наоружаних жандарма, агената и полиције. У цетињском затвору било је 51 лице, међу којима и 8 жена. Појачане жандармериске патроле крстариле су кроз села, стварајући психозу страха и несигурности. Свако је очекивао када ће му жандарми залупати на врата и рећи да имају наређење да га спроведу у станицу „ради саслушања“. Жандармерија је успјела да ухапси и спроведе у Дубровник: Петра Вулићевића, Божа М. Вулићевића, Блажа Машановића,³⁰ Николу Лекића — сељака и Мила Вукмановића. Догађаји у Црмници забрињавали су полицију, па је дала наредбу команди Зетског жандармериског пука у Цетињу да при поновним хапшењима воде строго рачуна о поступцима, да буду врло опрезни и да не изазивају сукобе са становништвом. Управа полиције на Цетињу, актом стр. пов. број 63/1936 од 8 маја 1936, скреће пажњу жандармерији о стању у Црмници: „Према тражењу надлежних иследних органа има се

³⁰ Касније искључен из Партије и ликвидираан.

путем среског начелства у Бару извршити ухапшење и спровод за Дубровник Вукмановић Мила 22 године старог, сина Васиног из Подгора, општине Црмничке среза Барског и Вукмановића И. Васа земљорадника из истог места, те на Цетињу путем органа ове управе Перовића Видака кројачког помоћника.

Ова управа ће данас дати диспозицију Среском начелству у Бару за ухапшење и спровод прве двојице. Како ће се то извршити свакако по органима жандармерије, обзиром на познату отпорност Црмничана према органима власти и на њихову склоност одметања част је управи доставити предње ради даље сходне расположбе подређеним органима са подручја среза барског обзиром на потребу највеће опрезности приликом хапшења и отклањања свих евентуалних нежељених сукоба грађанства са органима жандармерије“ (подвукао Г. В.).³¹ Из овога се јасно види да је чак и полиција дошла до закључка да су поступци према народу прешли све границе. Деветнаестог маја срески начелник из Бара извјештава Управу полиције актом стр. пов. бр. 17: „У вези тражења иследних органа поводом уништења комуниста у Зетској бановини (подвукао Г. В.), а на основу тражења Управе полиције на Цетињу, стр. пов. бр. 63, част ми је известити да је Вукмановић Васов Мило из Подгора, Општине црмничке ухапшен и спроведен претстојништву Градске полиције у Дубровнику, а да се Вукмановић Ивов Васо није могао пронаћи пошто се налази ван домаћаја власти у бекству од 15 марта 1936 године“.³²

Мјесец дана касније срески начелник у Бару извјештава Управу полиције о још двојици ухапшених, који су спроведени у Дубровник. Средином 1936 године, због нових провала, прелази у илегалство још неколико комуниста, међу којима Орландић Ј. Блажо, Маровић Т. Душан, Страхућа Марко и Лековић Мирко. Стање у Црмници задавало је велику бригу среском начелнику и жандармерији, што је уствари последица њихових поступака, те није никакво чудо што срески начелник у једном акту каже: „Мишљења сам да жандармериске станице Вир, Брчели, Суторман треба појачати и у реону истих образовати специјална потерна одељења“.³³ Он је, дакле, излаз из настале ситуације у Црмници тражио у појачању терора, што је могло изазвати још горе стање.

Хапшења, мучења комуниста у Дубровнику и општа несигурност која је владала у Црној Гори потстакла је ПК КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Метохију и Косово да организује протестни збор на Цетињу. Збор је заказан за 26 јун и на њега су највећим дијелом имали да дођу другови из Цетињског, Подгоричког и Барског среза. У вези са припремама за одлазак на Це-

³¹ Архив ЦК СК Црне Горе, бр. 3548, V 26—55/36.

Исто.

Исто, бр. 3630, V 26—79/36.

тиње отпочела је жива акција комуниста у Црмници. Уочи поласка на збор Црмница је пружала слику војног логора; сељаци су се окупљали на зборна мјеста, било је и пуно жена, у селима су звонила звона и давала знак за полазак. Маса која је ишла из села Доње Црмнице придруживали су се они из успутних села кроз која су пролазили, те је број све више растао. Предвођени комунистима, носећи заставе и транспаренте, људи су пошли да траже слободу и своја права. Пошло је око 380 људи — стараца, жена и младића — и свима је лежало на срцу једно: да се прекине незаконоје, да се спријечи проливање крви невиних људи, да се престане са мучењима, да се каже наредбодавцима тог безакоња — доста једном са тим, јер је стрпљењу дошао крај!

Збор на Цетињу био је одобрен од власти. Међутим, полиција и жандармерија настојале су да се то осујети, да се не дозволи маси да уђе у Цетиње. У том циљу јаке жандармериске снаге и војска запосјеле су положаје изнад колског пута на Белведеру, како би се спријечило народу улазак у Цетиње.

На Кошћелама, између Ријеке и Цетиња, било је зборно мјесто свих учесника збора. Учесницима из осталих крајева придружили су се и Црмничани. Са транспарентима и заставама, с пијесом, маса народа од око 2.000 људи пошла је у правцу Цетиња. На Белведеру су их пресрели жандарми и саопштили им да се одмах морају вратити. Када ни депутација која је била послата на Цетиње да тражи од бана да се дозволи одржавање збора није успјела, чланови ПК доносе одлуку да се збор одржи на Белведеру. Уиме Покрајинског комитета акцијом је оперативно руководио друг Блажо Јовановић. Окупљеној маси „говорили су опозициони народни посланик С. Шпадијер, адвокат и пријатељ КПЈ, Мирко Вешовић и Богдан Ивановић, члан КПЈ“.³⁴ Вешовић је позвао све присутне да се последије збора мирно разиђу својим кућама. Када су учесници збора кренули у правцу Ријеке Црнојевића, неко из масе опалио је из пиштоља, што су жандарми искористили и осули пушчану и митрајеску ватру на народ. У овом звјерском нападу жандарма било је шест мртвих и 33 рањена. Из Црмнице је у белведерској акцији погинуо Шуња Вукмановић, а рањени су Митар Поповић, Петар Лекић и Петар Цакловић. Тако је Црмница дала свој удио и у Белведерском догађају.

У оваквој одлучности коју је црногорски народ показао огледа се снага Комунистичке партије, која је, иако прогоњена, остала несаломљива, настављајући борбу даље и предводећи народ у даљим акцијама које су слиједиле. У Црмници последије Белведерског догађаја масе су биле још више огорчене против режима. То се најјаче манифестовало приликом сахране Шуње Вукмановића, који је погинуо на Белведеру, и Љуба Вујачића, ско-

³⁴ Побједа, 22 јуна 1958.

јевца, који је умро у војсци, затим одласком на помен друговима у Рвашима и др., на којима је народ масовно учествовао. На овим погребима народно незадовољство избило је на површину и претварало се у праве народне демонстрације против режима.

Белведерски догађај, као и сви догађаји који су му претходили, ставио је до знања режиму да озбиљније размисли о стању у Црној Гори. Пооштравати терор било је врло рискантно, па је и сама власт стала на становиште да треба попуштати. У том циљу престала су даља хапшења у Црној Гори. Већ ухапшени били су предати суду. Мучења по затворима била су смањена. Белведер је такође отворио пут да се поведу разговори о легализовању илегалца, с тим да се они директно предаду суду, уз гаранцију да неће бити предати у руке полиције и мучени. Послије тога, негдје у октобру, илегалци из Црмнице пријавили су се властима, које су их спровеле у Сарајево. Они су били предати судском истражном затвору у Сарајеву, а судио им је сарајевски Окружни суд. Окружни суд на Цетињу доставио је Окружном суду у Сарајеву материјал у вези са оптуженима. Илегалци су стражарно спроведени у Сарајево. Актом од 20 октобра 1936 године Окружни суд на Цетињу извјештава Окружни суд у Сарајеву да му упућује два илегалца који су се предали и напомиње: „У кривичном предмету против Вукмановића И. Васа и Страхиње Марка због злочинства из чл. 1 тач. 1 и 2 Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави достављају се у прилогу списи означени у попису списа од 1—12 и стражарно се упућују Вукмановић И. Васо и Страхиња Марко у смислу телеграфског наређења ДТ. 1679/36 Државног тужиоштва при Државном суду за заштиту државе у Београду, на даљи поступак“. У сарајевском затвору били су из Црмнице: Благо Ј. Орландић, Љубо Клисић, Светозар Вукмановић, Марко Вукмановић, Васо Вукмановић, Марко Страхиња, Велиша Рајковић, Мирко Лековић, Перо Лековић, Велиша Т. Лековић, Душан Маровић, Илија Стојовић, Мирко Ђуровић, Ристо Вуксановић и Мило Кнежевић. У Сарајеву нијесу били Лекић Ристо и Лекић Р. Никола. Они су послје предаје 1937 били спроведени у Београд, гдје им је судио Државни суд за заштиту државе. Истог дана када је Лекић Р. Никола прешао из Албаније, одјељак Финансиске контроле на граници (Скла) извјештава Среско начелство „да је дана 1 IX 1937 г. дошао из Албаније са паробродом „Скендербег“ комуниста емигрант Никола Лекић, бивши банковни чиновник“.³⁵

Провалом и мартовским догађајем задат је озбиљан ударак Партији, што је имало посљедица на њен даљи рад у Црмници. Но и поред тога партиски рад није прекинут. Илегалци и комунисти који нијесу били проваљени настављају и даље, иако под много тежим околностима, партиску дјелатност. Како су неке

³⁵ Архив ЦК СК Црне Горе, бр. 3773 и 3774, V 26—28/37.

хелије, провалом или преласком појединих комуниста у илегалност, биле обуставиле рад, приступило се реорганизацији и повезивању појединих хелија, што се морало радити врло обазриво и у највећој конспирацији. Због колебљивости неких комуниста који нијесу били ухапшени ни проваљени, као и због слабог држања појединих комуниста у затвору, такви су у даљем партиском раду и повезивању заобиђени. Број чланова Партије последице провале био је осјетно смањен. Али активност Партије у народу није смањена и Партија се брзо опоравља од нанесених удараца. Послије провале и Белведера, Партија постиже у Црмници значајан успјех на општинским изборима почетком новембра 1936 године.

У предизборној кампањи за општинске изборе 1936 године оријентација је била да се иступи самостално, уколико за то има могућности. У том смислу комунисти су настојали да се кандидује члан Партије Божо Гојнић. Међутим, кандидациона листа са Гојнићем није се могла потврдити, па је са федералистима постигнут споразум да се на листи опозиције истакне за кандидата њихов претставник Петар Лекић (Лекић је рађен на Белведеру. Послије је ухапшен и остао је у затвору до краја августа). Пошто Партија није могла изаћи на изборе самостално, стало се на становиште да је најбоље да се гласа опозициони кандидат и да се у његову корист агитује. Противкандидат Лекићу на листи ЈРЗ био је Ђоко Бранковић. Да би спријечила активност комуниста у предизборној кампањи, власт је предузела низ мјера: врши хапшења у Лимљанима и Брчелима, забрањује скупове и припреме зборова да би обезбиједила побједу кандидата са листе ЈРЗ. У том циљу Ђуро Чејовић (посланик на листи ЈРЗ) настојао је да агитује у Лимљанима, Бољевићима и Брчелима у корист Ђока Бранковића, али је Партија његове планове осујетила и онемогућила му да спроведе предизборну агитацију у Црмници. Када је опозициона листа са кандидатом Лекићем дата на потврду, била је поништена под изговором да је непотпуна. У току ноћи, захваљујући организованом раду комуниста, била је састављена нова листа и већ сјутрадан у 8 сати била је срећена. Овој листи с формалне стране суд није имао шта да приговори, па је она била потврђена. Цјелокупни државни апарат био се ангажовао да не продре опозициони кандидат. Међутим, резултати избора били су поразни за режим. Опозициони кандидат Лекић добио је 804 гласа, док је кандидат на владиној листи добио свега 408 гласова. У општинском одбору била су 32 одборника, од којих 28 са листе опозиције, а свега 4 са владине листе.³⁶ Новоизабрани претседник и одборници преузели су управу у Општини 1 I 1937 године. У општинској управи је раније било

³⁶ Према сјећању Петра Лекића који је изабран за претседника на општинским изборима 1936 године.

пуно јерезоваца и режимских људи, па су многи уклоњени а у мјесто њих у општинску управу су ушли неки комунисти и симпатизери Партије одани Народном фронту, преко којих је Партија држала Општину у својим рукама. У општинску управу је тада ушао Душан Маровић,³⁷ комуниста, као дјеловођа, намјесто Н. Божовића, који је био истјеран из Општине као режимски човјек. Власти су упорно настојале да се Божовић врати на рад у Општину, али им то није пошло за руком. Режим је изгубио повјерење и позиције не само код народа већ и у општинској управи. Он је у Црмници имао као упориште само жандарме и један незнатан број људи који су били компромитовани и омрзнути у народу.

У Црмници радничке класе у правом смислу те ријечи није било. Уколико су извођени поједини радови у Црмници или околини, људи су се упошљавали да би зарадили коју пару, да подмире порез и друге најнужније потребе. Године 1936 извођени су радови на путу од Брчела до централе у Подгору. На том путу упослили су се претежно сељаци из Брчела и Подгора, премда је било и неколико радника са стране — ван Црмнице. Радничка надница била је врло мала; кретала се око 15 динара, док је радни дан износио од 10 — 12 часова. Однос послодавца према радницима такође је био лош. Комунисти који су били упослени на путу одлучили су да организују раднике да ступе у штрајк. Неколико радника који су се у почетку колебали пришли су штрајку. Ово је био први штрајк на подручју Црмнице, а трајао је 5 — 6 дана. Штрајкачи су тражили да се повећају наднице, скрати радни дан, упосли већи број радника и да се са њима човјечније поступа. Синдикално руководство, које су сачињавали Ђоко Роловић, Блажо Љутица и Љубо Алексић, настојало је да се повеже са Подружницом грађевинских радника на Цетињу. Њиховом дјелатношћу оформљена је Испостава грађевинских радника у Црмници, која се повезује са синдикалним руководством у Цетињу. У синдикат су били учлањени махом сезонски радници — сељаци из Црмнице, који су повремено радили на појединим државним пословима. У синдикату су водећа мјеста имали комунисти, те су преко синдиката могли успјешније спроводити линију Партије. Овај штрајк је посве успио. Радницима су повећане наднице, скраћен је радни дан и упослено је још неколико сиромашних сељака из сусједних села.

Врло је интересантан добро организовани и успјели штрајк на путу Обзовица — Вишњица, 1937 године. На овом путу били су упослени радници које је један предузимач био довео са стране. Предузимач је отворио и мензу, у којој су се радници морали хранити, тако да су и оно мало зараде опет остављали њему. Си-

³⁷ Стријељан 25 јуна 1943 године у Хумцима код Цетиња.

ромашни сељаци из Подгора и других сусједних села ишли су код предузимача и тражили упослење, али их је он одбијао изговарајући се да има довољно радне снаге за извођење радова на путу. Сељаци су почели да се жале и да осуђују поступак предузимача који им није дао посла на путу који пролази преко њиховог терена. Када је за ово дознала партиска организација у Подгору, узела је ствар у своје руке и формирала ужи одбор који је требало да испита могућност упослења сиромашних сељака и организовања радника који су радили на путу да ступе у штрајк. Пошто је предузимач остао при своме, партиска организација је одлучила да се штрајк изведе. Радници су, уколико ступе у штрајк, поставили питање исхране. Партиска организација из Подгора одлучила је да за вријеме трајања штрајка обезбиједи радницима храну добровољним сакупљањем хране у селу Подгору. Ова акција је посве успјела и сељаци су добровољно, за вријеме трајања штрајка, сваког дана храном снабдијевали раднике. Тако су радници ступили у штрајк (њих 120), који је организовала партиска организација у Подгору. Штрајкачи су тражили да се повећају наднице, да се упосле сељаци из Подгора (они којима је то најнужније) и да се ниједан радник не може отпустити са посла без грешке и сагласности са претставницима радника. Радници су са своје стране дали обавезу да ће добро радити. Када је предузимач видио да је ствар врло озбиљна, понудио је преговоре са организаторима штрајка. Он је захтијевао да се преговори воде у једној кафани на Обзовици. Његов предлог је одбијен и тражено је да се преговори воде на радилишту у Вишњици. Предузимач је пристао и преговори су започели. Они су вођени читаву ноћ. Послодавац је био упоран и тешко се одлучивао на уступке. Исто тако били су упорни у својим захтјевима и претставници радника. Послије жучних разговора који су вођени читаву ноћ, предузимач је најзад прихватио све захтјеве радника. Штрајк је трајао неколико дана, био је добро организован и правилно вођен. Већ сјутрадан након преговора радници су ступили на посао. Упослили су се сиромашни сељаци из Подгора, постављени су раднички повјереници и повећане су наднице свим радницима.

Ово је био један осврт на стање у Црмници, на рад и развој Партије у времену од 1932 — 1937 године. Овај прилог не претендује на исцрпну анализу догађаја и збивања у овом раздобљу, већ само има за циљ да приликом 40-годишњице развојка КПЈ укаже на њену дјелатност и неке акције у Црмници.